

УДК 631.115.11

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ В СИСТЕМІ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

С. Баланюк, аспірант

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Баланюк С. Методологічні засади функціонування господарств населення в системі розвитку сільських територій

Визначено методологічні напрями дослідження господарств населення в контексті досягнення системності соціально-економічного розвитку сільських територій. Розкрито системність розвитку, дотримання поетапності, моніторинг діяльності, взаємозв'язок, стратегічну спрямованість господарств населення та сільських територій. Показано вплив ринкової інфраструктури, застосування прогресивних способів діяльності господарств населення у системі сільських територій.

Ключові слова: господарства населення, сільські території, системність розвитку.

Balaniuk S. Methodological aspects of the functioning of people's economies in the system of the development of the rural territories

The methodological directions of investigation of the people's economies in the contents of the achievement of the system of the social and economic development of the rural territories are worked out. The system of development, of the level's keeping monitoring of the activity interrelation, strategic direction of people's economies and rural territories are enlightened. The influence of the market infrastructure, the using of the progressive methods of the people's economies activity in the system of rural territories.

Key words: people's economies; rural territories, the system of development.

Баланюк С. Методологические основы функционирования хозяйств населения в системе развития сельских территорий

Определены методологические направления исследования хозяйств населения в контексте достижения системности социально-экономического развития сельских территорий. Раскрыты системность развития, поэтапность, мониторинг деятельности, взаимосвязь, стратегическая направленность хозяйств населения на сельских территориях. Показано влияние рыночной инфраструктуры, использования прогрессивных методов деятельности хозяйств населения в системе сельских территорий.

Ключевые слова: хозяйства населения, сельские территории, системность развития.

Постановка проблеми. Важливою складовою вирішення перспективних завдань функціонування діяльності господарств населення є всебічне обґрунтування їх сутності та призначення в системі розвитку сільських територій. Проте через економічну, політичну та соціальну нестабільність у державі важко передбачити всі можливі шляхи вирішення проблеми їх функціонування на довгострокову перспективу. Як наслідок, прогнозований рівень розвитку цих суб'єктів господарювання може бути не досягнутий.

Вирішальне значення для підвищення

впливу господарств населення на системність розвитку сільських територій має обґрунтування науково-методологічних засад їх функціонування. Воно забезпечить дослідження основної категорії господарств населення та чинники, що сприяють чи гальмують результативність їх розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі відродження сільського господарства у національній економіці господарства населення можна вважати ресурсокаталізуючим чинником і, водночас, основою соціальної політики держави щодо підт-

римки сільських територій. Це зумовлює актуальність означеної проблеми серед науковців-економістів. Зокрема, методологію дослідження господарств населення як суб'єктів господарювання в аграрному секторі висвітлили у своїх наукових розробках П.С. Березівський, Т.В. Беркута, В.Г. Галанець, В.С. Дієсперов, В.Ф. Дмитришин, М.Ю. Куліш, В.Я. Месель-Веселяк, Л.І. Михайлова, П.М. Макаренко, О.М. Онищенко, О.І. Павлов, О.Л. Попова, І.В. Прокопа, В.П. Рябоконт, І.В. Свиноус, М.Г. Шульський, В.В. Юрчишин, І.Б. Яців та ін. Проте часто результати їхніх праць зводяться до визначення суті особистих селянських господарств, їх класифікації, ефективності господарювання, економічних аспектів функціонування, проблем і перспектив розвитку в контексті розвитку аграрного сектору на регіональному та загальнодержавному рівнях. Також до сфери досліджень учених належить розгляд проблем сільських територій як основи забезпечення процесу зростання сільськогосподарського виробництва. Однак поза увагою вчених залишаються проблеми взаємодоповнювального і взаємовпливового співфункціонування господарств населення і сільських територій, що нівелює вагомість значення принципу системності їх взаємного розвитку.

Постановка завдання. Стаття має на меті сформулювати й розкрити методологічні основи функціонування господарств населення як забезпечувального чинника системності розвитку сільських територій.

Виклад основного матеріалу. Функціонування господарств населення в умовах перехідного періоду вимагає уточнення та розкриття методологічних підходів щодо їх суті, використання ними ресурсів, обґрунтування результативності виробництва та перспектив розвитку і трансформування.

Методологія (гр. *metodos* – спосіб, метод і *logos* – наука, знання) відповідно до філософського словника – це “вчення про методи досягнення істини в науковому пізнанні та зведення знань в єдину систему” [1, с. 374]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови ця категорія подається як “вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу; його філософська, теоретична основа, сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання” [2, с. 664].

До основних науково-методологічних за-

сад функціонування господарств населення в системі розвитку сільських територій, на нашу думку, належать:

- забезпечення умов системності розвитку господарств населення і сільських територій;

- утвердження господарств населення як економічного чинника відродження сільських територій;

- дотримання поетапності розвитку господарств населення, незалежно від їх територіального розміщення;

- спеціалізація та диверсифікація виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах населення залежно від розташування та розмірів земельних ділянок;

- вплив ринкової інфраструктури на функціонування господарств населення;

- застосування прогресивних способів організації діяльності господарств населення;

- моніторинг діяльності господарств населення;

- взаємодія господарств населення з іншими суб'єктами господарювання з метою поліпшення результатів власної діяльності та забезпечення системності розвитку сільських територій;

- спрямування діяльності господарств населення на економічний, соціальний, екологічний розвиток сільських територій;

- стратегічна спрямованість функціонування господарств населення.

Забезпечення умов системності розвитку господарств населення і сільських територій. Сільську територію необхідно розглядати як “системне явище (утворення), яке, крім території як такої, включає в свою орбіту все те, що на ній в тій чи іншій формі функціонує або є її складовою” [3, с. 4].

Проте господарства населення та сільські території є одночасно двома відокремленими системами (серед інших систем) та пов'язаними підсистемами, взаємне функціонування яких створює нову, забезпечуючи життєдіяльність селян, цілісність. Сільську територію можна вважати об'єктом, системність розвитку якого забезпечується взаємодією належних йому агроформувань, інших підприємств, господарств населення, органів місцевого самоврядування та державної влади, з обов'язковим урахуванням притаманних йому особливостей (географічного положення, кліматичних умов, наявності транспортних сполучень тощо).

Об'єднує ці системи мета – створення необхідних умов для проживання на сільській території населення, незалежно від галузі його зайнятості.

Водночас сільські території і господарства населення можна розглядати, як дві взаємодоповнювані системи, що формують систему розвитку сільського господарства та частково – промисловості на районному, обласному й загальнодержавному рівнях, тобто економіки загалом. Господарства населення – лише частина складного соціально-економічного механізму, однак у кожному його елементі закладена програма поведінки, якою демонструються ресурси всього цілого [4, с. 342].

Системність розвитку господарств населення та сільських територій досягається координуванням органами державної влади, єдиною спрямованістю рад місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання в аграрному секторі.

Утвердження господарств населення як економічного чинника відродження сільських територій. Сьогодні, згідно із статистичними показниками, більшу частину продукції аграрного сектору виробляють господарства населення. Проте їх частка у структурі сільськогосподарських суб'єктів у регіоні почала поступово скорочуватись. Одночасна незмінність при цьому загальних обсягів агровиробництва є результатом його укрупнення шляхом створення або відновлення на сільських територіях сільськогосподарських підприємств. Агроформування зможуть стати основними товаровиробниками в сільському господарстві, забравши цей статус у господарств населення. Проте це не означає занепаду діяльності останніх чи взагалі припинення функціонування, а, навпаки, зумовлює необхідність їх сучасного утвердження, як економічного чинника відродження кожної сільської території. Адже господарства населення є живою соціально-економічною основою її системного розвитку: завдяки особистим інтересам, матеріальній зацікавленості селянина забезпечується зростання виробництва сільськогосподарської продукції [5, с. 16]. Економічна вигода від функціонування на сільській території господарств населення полягає у використанні ними для власної діяльності присадибних ділянок, які не передані сільськогосподарським підприємствам. Соціальну значущість господарств населення для відродження сільських тери-

торій зумовлює також збереження в цих осередках народних традицій, художніх промислів тощо.

Дотримання етапності розвитку господарств населення незалежно від їх територіального розміщення. У розвитку кожного господарства населення, що також стосується етапності розвитку приватного сектору, можна виокремити три фази – зародження, становлення й утвердження [6, с. 268]. Перша означає прийняття сім'єю або окремою особою рішення щодо поселення на певній сільській території, спорудження будинку, господарських приміщень, відмежування присадибної ділянки тощо. Становлення передбачає ведення сільськогосподарського виробництва або спрямування діяльності господарства населення в інші сфери економіки. Цей етап у господарствах населення починається тоді, коли біля його засновників залишається назавжди жити хтось із дітей та продовжує сільськогосподарське виробництво. А при постійному проживанні когось із онуків досягається утвердження господарства населення. Спрямування соціальної політики держави на відродження сільських територій передбачає стимулювання переїзду до них міських жителів, особливо молоді. Це означає, що розвиток уже наявних нефункціонуючих господарств населення почнеться з фази становлення, тобто освоєння жителями сільськогосподарського або несільськогосподарського виробництва.

Спеціалізація та диверсифікація виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах населення залежно від розташування та розмірів земельних ділянок. У більшості господарств населення відбувається паралельний розвиток виробництва продукції рослинництва і тваринництва. Тому можна констатувати постійність диверсифікаційних змін у цих суб'єктів господарювання незалежно від їх масштабів.

В умовах економічної кризи селяни “шукають вихід – зокрема, у диверсифікації індивідуального виробництва: купують трактори, автомобілі та коней для особистих потреб і надання іншим селянам” [7, с. 71].

Сучасне покращання рівня матеріально-технічного забезпечення окремих господарств населення технікою сформувало новий напрям диверсифікації виробництва в аграрному секторі – надання послуг з обробітку землі, збирання врожаю, транспорту-

вання продукції тощо.

Розміщення деяких присадибних господарств у рекреаційних зонах визначає ще один диверсифікаційний напрям їх розвитку – сільський (зелений) туризм. Збільшення, внаслідок аграрної реформи, площ земельних угідь у селян вплинуло на диверсифікацію виробництва сільськогосподарської продукції. Загалом на селі можна виокремити три напрями диверсифікації або спеціалізації: у сферу виробництва, обслуговування та торгівлі. Їх вибір частіше залежить не від розміщення господарства населення на сільській території, а від зональних, рельєфних, кліматичних особливостей останньої. Це визначає галузеву структуру виробництва (види сільськогосподарських культур, їх сорти, породи сільськогосподарських тварин тощо), асортимент і ціновий рівень товарів, характеристики придбаної техніки тощо.

Вплив ринкової інфраструктури на функціонування господарств населення. Найбільше значення для мотивації селян до вирощування сільськогосподарських культур і відгодівлі сільськогосподарських тварин має державне регулювання та недопущення диспаритету цін на продукцію аграрного сектору й інших сфер економіки, які його обслуговують. Також першочерговим завданням органів державної влади й місцевого самоврядування є скорочення міграційних процесів у сільських місцевостях. Адже, незважаючи на потенційну фінансову спроможність господарств населення, більшість видів сільськогосподарських робіт у рослинництві і тваринництві виконуються з використання затрат ручної праці і застосування примітивних засобів праці [8, с. 133]. Складні умови праці у господарствах населення та переважання в їх складі осіб пенсійного віку є однією з причин скорочення обсягів виробництва [8, с. 133].

Важливе значення для господарств населення матиме ринкова інфраструктура при подоланні депопуляційних процесів на сільських територіях і регулюючо-стимулюючій державній політиці їх соціально-економічного розвитку.

Умовно у її складі можна виокремити суб'єктні та об'єктні елементи. До перших належать закупівельно-заготівельні організації, посередники, закупівельники сільськогосподарської продукції або її безпосередні переробники. Має також забезпечуватися подальший розвиток та вдосконалення функ-

ціонування елементів ринкової інфраструктури (аграрні біржі, торгові доми, дорадчі фірми, сервісні центри, виставки-ярмарки тощо) [9, с. 118]. Другу групу формують організаційно-забезпечувальні складові процесу “купівлі-продажу” для селян – наявність та підтримка автомагістральних шляхів, доступність транспортних перевезень, створення умов для зберігання сільськогосподарської продукції на ринку при її гуртовій або роздрібній реалізації кінцевим споживачам тощо.

Застосування прогресивних способів організації діяльності господарств населення. У суспільному трактуванні термін “прогрес” часто вживається у словосполученні з “науково-технічними досягненнями”. Таке його значення специфічне для сільського господарства. Причиною є наявність в аграрному секторі землі як третього фактора виробництва (крім праці та капіталу), можливість використання якого залежить від природно-кліматичних умов. Це потребує пошуку або розробки суб'єктами сільського господарства методів максимального нівелювання їх впливу на ефективність господарювання, які не обмежуються застосуванням удосконаленої сільськогосподарської техніки та хімічних засобів захисту рослин чи тварин. На відміну від агроформувань, селяни обирають прогресивні способи організації діяльності на основі отриманого досвіду, консультацій служби дорадництва або за порадами родичів, сусідів тощо; вони часто мають характер не стратегії прогнозів, а тактики. Тому в господарствах населення їх можна прирівняти до інвестиційних вкладень, основним ресурсом яких є інтелектуальний потенціал сільських жителів, спрямований на мінімізацію витрат діяльності при швидкому окупленні її організації. Вона не обмежується сільськогосподарським виробництвом і часто означає його суміщення з іншою зайнятістю селян.

З методологічної позиції можна визначити лише основні критерії приналежності використовуваних господарствами населення способів організації діяльності до прогресивних. Зокрема, першим є отримання від них економічного зиску, тобто зростання доходів сімейного бюджету або урізноманітнення його джерел (принаймні зменшення його витратної частини). Наступним є полегшення умов праці членів сім'ї та найманих працівників (за наявності таких), у тому числі за-

стосуванням новітніх технічних засобів праці, аж до максимальної автоматизації виробничого процесу. До ознак прогресивності належить мінімізація докладених селянами зусиль до освоєння нових напрямів діяльності. Ще одним із досліджуваних критеріїв є постійне розширене відтворення виробництва, що підвищує його рентабельність і створює можливість реалізації надлишків отриманої продукції.

Моніторинг діяльності господарств населення. Для підвищення ефективності функціонування господарств населення необхідне не лише відстеження показників їх розвитку, а й застосування відповідних заходів, спрямованих на усунення виявлених негативних тенденцій і недоліків. Це означає, що моніторинг діяльності господарств населення повинен бути двостороннім – внутрішнім і зовнішнім. Перший полягає в постійному контролі всіх виробничих і невиробничих процесів самими членами сім'ї. Його можна вважати поточним і більш поверхневим. Адже на основі отриманих моніторингових результатів функціонування господарств населення продовжується відповідно до наявних у селян можливостей. Тобто напрями розвитку цих суб'єктів господарювання у сфері рослинництва й тваринництва обираються не з урахуванням визначених цілей, а рівня самостійного та стороннього ресурсного забезпечення.

Зовнішній моніторинг відстежує не лише тенденції діяльності господарств населення, але також оцінює умови економічного середовища їх функціонування. Його виконують сільські, районні, деколи обласні ради як органи державної влади відповідного адміністративно-територіального рівня. Їхні функції зводяться не лише до збору статистичних показників розвитку аграрного сектору, а й забезпечення життєдіяльності селян завдяки підтримці господарств населення, адже припинення їх діяльності мало б негативне соціальне значення, може виникнути загроза втрати сільської поселенської мережі, а відтак – культури, традицій народу, самобутності окремих територій [10, с. 42].

Взаємодія господарств населення з іншими суб'єктами господарювання з метою поліпшення результатів власної діяльності та забезпечення системності розвитку сільських територій. Ця методологічна засада одночасно забезпечує принцип системності розвитку особистих селянських господарств і

досягнення мети їх функціонування на мікротамакрорівнях. Їхні відносини поширюються на підприємства різних сфер економіки. Причиною такої урізноманітненої галузевої взаємодії є потреба в досягненні замкненої циклічності власного виробництва, а також сезонне залучення техніки для своєчасного виконання сільськогосподарських робіт. Сьогодні не в кожному сільському населеному пункті є аграрні підприємства, причому метою їх діяльності у перехідних умовах є власна вигода. Тому селяни не розраховують на їх допомогу в обробітку сільськогосподарських угідь. Крім того, розрахунки за передані в їх користування майнові паї майже повністю проведені (як правило, у відробітковій формі); плата за орендовані землі здійснюється продуктами (зазвичай зерном). Таким чином, усе рідше на сільських територіях трапляються інші відносини між господарствами населення та агроформуваннями, крім трудових, а також їх залучення окремими сільськогосподарськими підприємствами для виконання сільськогосподарських робіт селян із власною технікою. Сьогодні утверджуються міжособистісні зв'язки між господарствами населення, оскільки окремі з них є власниками хоч одиниці сільськогосподарської техніки або тяглової робочої сили (коней). Іноді такі відносини юридично ґрунтуються на принципі кооперування між собою, а також з іншими організаційно-правовими структурами [11, с. 71]. Кооперування селянських господарств – надзвичайно важливий чинник підвищення їх продуктивності та ефективності [12, с. 61].

З метою поліпшення власних результатів діяльності сільські жителі об'єднуються в галузеві кооперативи, асоціації та інші об'єднання, часто незважаючи на різне географічне розміщення (як правило, у межах району). Цим забезпечується системність розвитку не однієї, а декількох сільських територій.

Спрямування діяльності господарств населення на економічний, соціальний, екологічний розвиток сільських територій. Вплив господарств населення на розвиток сільських територій має два напрями: з одного боку, він суб'єктно зацікавлений, з іншого – ресурсозабезпечувальний. Адже особисті селянські господарства є живим ядром сільських поселень і безпосередньо зацікавлені у своєму добробуті. Водночас сільські жителі є

важливим чинником сільськогосподарського виробництва в агроформуваннях і господарствах населення: своєю працею вони забезпечують розвиток сіл.

Господарства населення, займаючись сільськогосподарською та несільськогосподарською діяльністю, поліпшують економічний стан сільської території: збільшуються обсяги виробництва продукції, виконаних робіт і наданих послуг. Отримані або зекономлені при цьому кошти підвищують добробут сільських жителів, створюють потенціал їх перспективного розвитку тощо. Іноді для цього залучаються нові площі необроблених земель. Реєстрація селян як приватних підприємців потребує сплати до сільських рад відповідних податків, які можуть використовуватись на соціальні потреби сіл.

Важливою передумовою розбудови сільських територій має стати активізація участі сільськогосподарських підприємств, господарств населення та інших структур у підтриманні соціального розвитку сільських поселень [3, с. 7], які забезпечують одночасно розвиток сільських поселень і працевлаштування членів господарств населення. Крім виплати заробітної плати, матеріальної допомоги селянам, агроформування спрямовують кошти на підтримку об'єктів соціальної сфери, головних і польових доріг, розважально-відпочинкових заходів тощо. Що стосується впливу господарств населення на екологічний стан сільських територій, то він не завжди відчутний. Через багато будівель у селах, які стоять пустою, залишаються необробленими приналежні до них присадибні ділянки, які через свої малі площі економічно не вигідні для оренди. Вони не лише перетворюються на чагарники, але засмічують бур'янами сусідні земельні ділянки. Іноді спостерігаються ситуації, коли люди підтримують у придатному для проживання стані господарські будівлі й іноді їх відвідують, але через високі витрати не використовують власні угіддя. Незважаючи на певну роль господарств населення у соціальному, економічному та екологічному розвитку сільських територій та бажання їх підсилити, вони не зможуть це зробити самотужки без допомоги агроформувань та органів державної влади.

Стратегічна спрямованість функціонування господарств населення. Діяльність господарств населення як суб'єктів аграрного сектору, з огляду на сучасну необхідність

відродження сіл, спрямована на розвиток соціально-економічного стану сільських територій. Адже всі господарства населення в межах одного села взаємопов'язані, тобто занедбання декількох садиб інерційно зумовлює занепад інших сільських дворів. Це відбувається не одразу, а протягом певного періоду. Внаслідок виїзду чи смерті селян покинутого господарства, скорочується кількість жителів у селі й погіршується демографічна ситуація. Водночас стає менше агровиробників, а відповідно й споживачів робіт і послуг, що скорочує доходи селян, часто зумовлює зміну їх профілю. За рахунок вибуття потенційних учнів занедбаних садиб знижується престижність сільської школи та втрачає сенс функціонування низки об'єктів соціальної інфраструктури – вони перестають виконувати відпочинково-розважальну функцію. Звідси випливає, що першочерговим завданням стратегічного спрямування розвитку господарств населення є забезпечення й постійне поліпшення умов життєдіяльності селян за допомогою підтримки в належному стані будівель, обробіток сільськогосподарських угідь, відновлення тваринництва, полегшення умов праці тощо. Як результат підвищуватимуться показники соціально-економічного розвитку сільської території, що робитиме її привабливішою для проживання.

Висновки. Сучасне теоретичне дослідження і практичне вивчення потенційних напрямів тактичного й стратегічного розвитку кожної сільської території часто передбачає врахування лише деяких вищезазначених науково-методологічних засад функціонування господарств населення. Доповнення їх переліку кожною новою складовою лише посилює прояв принципу системності. Максимально підсилює системний ефект розвитку господарств населення і сільських територій взаємозв'язок між усіма науково-методологічними засадами. Зокрема, забезпечення зовнішнім середовищем умов для системного функціонування господарств населення сприяє їх утвердженню як суб'єктів відродження сільських територій. Це досягається завдяки поетапності їх розвитку, що передбачає обов'язковість спеціалізації та диверсифікації виробництва сільськогосподарської продукції. Водночас його ефективність підвищується внаслідок застосування господарствами населення прогресивних способів організації власної діяльності з ураху-

ванням наявних сільськотериторіальних об'єктів ринкової інфраструктури та взаємодії з іншими суб'єктами господарювання. Моніторинг діяльності господарств населення визначає рівень їх економічного, со-

ціального та екологічного впливу на сільську територію, від системності розвитку якої залежить стратегічна спрямованість функціонування досліджуваних суб'єктів аграрного сектору.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.
3. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 3-10.
4. Свиноус І. В. Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств : монографія / І. В. Свиноус. – К. : Аграр Медіа Груп, 2010. – 414 с.
5. Сахацький М. П. Проблеми відродження сільського господарства / М. П. Сахацький. – К. : ІАЕ, 2000. – 304 с.
6. Юрчишин В. В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох / В. В. Юрчишин. – К. : Наук. думка, 2009. – 366 с.
7. Юрчишин В. В. Господарства населення: проблеми майбутнього / В. В. Юрчишин // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 67-72.
8. Шульський М. Г. Проблеми та перспективи розвитку особистих господарств населення / М. Г. Шульський // Збірник наукових праць Луганського національного аграрного університету / за ред. В. Г. Ткаченко. – Луганськ : Вид-во ЛНАУ, 2006. – № 62. – С. 131-134.
9. Михайлова Л. І. Особисті підсобні господарства населення: сутність, класифікація, ефективність / Л. І. Михайлова // Економіка АПК. – 2001. – № 7. – С. 113-118.
10. Яців І. Б. Перспективи особистих селянських господарств у системі аграрного виробництва регіону / І. Б. Яців, В. Ф. Дмитришин // Вісник Львівського державного аграрного університету : економіка АПК. – 2007. – № 14. – С. 35-43.
11. Березівський П. С. Трансформаційні процеси у розвитку особистих селянських господарств пореформеного періоду / П. С. Березівський // Науковий вісник ЛНУВМБТ ім. С. З. Гжицького. – 2010. – Т. 12, № 1. – С. 66-72.
12. Онищенко О. М. Особисті селянські господарства у пореформеному розвитку аграрного сектора / О. М. Онищенко // Економіка України. – 2003. – № 6. – С. 57-69.

